

BOEKBESPREKINGEN

Ph.J. van der Eijk, H.F.J. Horstmanhoff en P.H. Schrijvers (red.), *Ancient Medicine in its socio-cultural context*. Papers read at the congress held at Leiden University 13-15 April 1992. 2 delen (Amsterdam/Atlanta: Rodopi 1995) 637 pp., ill., dl. 1 f 55,00, dl. 2 f 50,00, ISBN 90-5183-572-8 en ISBN 90-5183-582-5.

Een *embarras du choix* bevangt deze recensent die een tweedelige congresbundel van in totaal 637 pagina's dundruk met zesendertig bijdragen moet bespreken: hoe kan er ooit recht worden gedaan aan het volledige palet van gepresenteerde wetenswaardigheden en inzichten? Uitgever en redacteurs vallen niettemin te prijzen voor hun beslissing de voorkeur te geven aan substantiële bijdragen boven de in dergelijke gevallen gebruikelijke papers van acht à tien pagina's. Het werk dat zij dientengevolge dienden te verzetten om de massa aan informatie voor de lezer overzichtelijk, toegankelijk en verwerkbaar te maken, zal dan ook niet gering zijn geweest: de artikelen zijn in zes porties verdeeld en een en ander is niet alleen voorzien van een overzichtelijk personen- en zakenregister, maar ook van een *Index locorum* op de ter sprake komende antieke bronnen.

De titel van deze handelingen geeft al aan dat het hier niet om een traditionele behandeling van de medische prestaties in de Oudheid gaat. Het uitgangspunt van het congres was een zogenaamde 'externalistische benadering' van de antieke medische theorie en praktijk. Vragen omtrent ziekte en gezondheid worden derhalve behandeld in relatie tot de sociale, intellectuele, morele en religieuze dimensies van de antieke wereld. De interdisciplinaire aanpak komt tot uiting in een keur van noties uit verwachte en onverwachte hoek: filologie, oude geschiedenis en archeologie zijn in dit bestek natuurlijk niet weg te denken, echter, hedendaagse medische antropologie en sociologie, sociale geschiedenis van de geneeskunde, taal- en literatuurfilosofie figureren in diverse artikelen even prominent. Deze kruisbestuiving van verschillende takken van wetenschap die binnen de Altermumswissenschaft reeds sedert vele jaren gebruikelijk is, maakt dat deze congresbundel ook van belang is voor die lezers van *Gewina*, wier belangstelling primair uitgaat naar de jongere geschiedenis. De aandachtspunten van de sociale geschiedenis van de geneeskunde, die recent op-

nieuw door Huisman zijn besproken (*Groniek* nr. 131), zoals de medische markt, de sociale constructie van voorstellingen rond ziekte en gezondheid, reguliere en irreguliere genezers en professionaliseringsprocessen, vinden we terug in de hier te bespreken congreshandelingen.

Voordat er dieper op enkele separate studies kan worden ingegaan, is het in het licht van het bovenstaande relevant de in deze bundel gehanteerde categorieën nader te introduceren en iets te zeggen over de indelingsprincipes die aan de banden ten grondslag hebben gelegen. Zoals gezegd hebben we te maken met zes rubrieken die, zoals dat bij de schriftelijke neerslag van een congres gaat, ongelijk van omvang en inhoud zijn en die uit de aard der zaak een zekere willekeur vertonen. De titel van het congres in aanmerking genomen, wekt het geen verwondering dat verreweg de meeste artikelen – veertien van de zesendertig – een plaats kregen onder het hoofd *Social, institutional and geographical aspects of medical practice*. De auteurs in deze sectie behandelen verschillende soorten van genezers van de antieke wereld, hun herkomst, status, functie en instrumentarium zowel als de instellingen waar men toentertijd genezing hoopte te vinden. Hier worden dus onderwerpen uit de oude geschiedenis behandeld die medische raakvlakken hebben, en dat op een wijze die bekend is uit de sociale geschiedenis van de geneeskunde. De band tussen de verschillende componenten van deze eerste rubriek is kortom enerzijds thematisch van aard, maar anderzijds wordt veelal vanuit dezelfde theoretische uitgangspunten vertrokken. Deze dubbele basis van rubricering wordt nergens geëxpliciteerd, hoewel we dit mengsel van thematische basis en benaderingswijze, in wisselende verhoudingen, in vijf van de zes rubrieken terugvinden.

De auteurs in *Religious and magic attitudes towards disease and healing* (part 3, II, vijf artikelen) verschillen qua visie nauwelijks van hun collegae in part 1, ook al betreffen hun objecten van studie uitsluitend religieus/ magische geïnspireerde voorstellingen ten aanzien van gezondheid en ziekte. In *Medicine as a science and its relation to philosophy* (part 4, II, zeven artikelen) ligt het accent op de wetenschapstheorie en de epistemologische systemen van de Oudheid, maar het wordt de lezer tevens duidelijk gemaakt welke maatschappelijke consequenties de positionering van medische ken-

nis in de wetenschappelijke hiërarchie ook in het verre verleden met zich meebracht. *Linguistic and literary aspects of medical texts* (part 5, II, vier artikelen) presenteert de voor de medische geschiedenis meest vernieuwende aanpak, want men concentreert zich hier op het geneeskundig discours in engere zin, dat wil zeggen op de taal en vooral op de literaire uitdrukkingsvormen waarin men over medische onderwerpen placht te communiceren. Dat keuze van woorden, stijlfiguren en literaire vorm ook de medische boodschap in hoge mate bepaalden, wordt na lezing van de verslagen over respectievelijk Galenus' (Von Staden), Hippocrates' (Sluiter en Garcia Novo) en Celsus' (Pinkster) taalkundige en literaire worstelingen eens te meer duidelijk. *The role of medical themes in literature* (part 6, II) is een thematisch gevoede restcategorie, ook al doet het ene artikel dat hierin is opgenomen, Rodriguez Alfagemes betoog over de Attische komedie als bron voor de medische kennis, zeker naar meer verlangen.

Dan rest ons nog *Women, children and sexuality* (part 2, I, 5 artikelen) de enige rubriek waarvan de indelingsprincipes naar mijn smaak te ambigu zijn. Hier mist een overkoepelend thema, want nu is de onderlinge relatie 'randgebeuren' en dat is te mager en te modieus, terwijl er evenmin een eenduidige invalshoek valt aan te wijzen. Is deze rubriek met andere woorden om cosmetische redenen tot stand gekomen? Bijvoorbeeld om te verhullen dat de helft van alle bijdragen aan het congres in part 1 thuis hoort? Ellis Hansons 'Païdopoiia. Metaphors for conception, abortion and gestation in the Hippocratic Corpus' is het enige exposé uit part 2 dat niet even goed in part 1 had kunnen worden geplaatst, en zou een prachtige aanvulling op de 'linguistic turn' uit part 5 zijn geweest.

Het bekritisieren van de indelingsprincipes van een congresbundel is een door ruimtegebrek en besluiteloosheid ingegeven zwaktebod, maar laat ik toch, bij wijze van verdediging, uitleggen waarom een rubricering puur op grond van werkwijze en theoretische opvattingen mijn voorkeur zou hebben gehad. Een dergelijke ordening had namelijk in één oogopslag evident gemaakt welke methoden, technieken en theorieën het bonte gezelschap van artsen, wetenschapshistorici, historici, classici en filologen dat tegenwoordig op het terrein van de medische geschiedenis onderzoek verricht, zoal ter beschikking staan. Tot een theorie of filosofie van de medische geschiedenis is het nog lang niet gekomen, laten we, voordat er een titanenstrijd tussen 'pragmatici en sociaal-constructivisten' uitbreekt, eerst ieders vertrekpunten

maar eens inzichtelijk maken. Afgezien van de vele erin gepresenteerde nieuwe gegevens, levert *Ancient medicine in its socio-cultural context* tevens een bijdrage aan het zo noodzakelijke proces van verheldering en explicitering van de medisch-historische theorie. Van der Eijk, Horstmanshoff en Schrijvers kunnen worden gefeliciteerd met hun congreshandelingen, waarin filologische en bibliografische acribie wordt gepaard aan vernieuwende methodologische inzichten. Moge hun initiatief door anderen worden gevolgd, want de kennis van de medische geschiedenis van de Middeleeuwen, Vroegmoderne en Moderne Tijd zou zeker ook welvaren bij een degelijke integrale geschiedschrijving.

Catrien Santing

N. Oudshoorn, *Beyond the Natural Body. An archeology of sexhormones* (London & New York: Routledge 1994) 195 pp., ill., £ 69,95, ISBN 0-415-09190-x (hardcover).

Om een indruk te krijgen waar een boek over gaat, bekijk je voor- en achterflap, je bladert wat en leest hier en daar een stukje. In een paar minuten ontstaat zo een globaal beeld op grond waarvan je besluit tot verder lezen of niet. Wie dit ritueel met Nelly Oudshoorns boek uitvoert, zal vast tot lezen besluiten, want het ziet er prettig uit, het gaat over een onderwerp dat dunkt mij maar weinig mensen niet interesseert, en het is leesbaar en toegankelijk geschreven. Maar de lezer zal zich ook afvragen wat het boek nu eigenlijk beoogt. De achterflap preludeert al op een ambiguïteit in de doelstellingen van de auteur. Aan de ene kant wil Oudshoorn laten zien dat er niet zoiets bestaat als een *natural body*, een in de natuur gegeven menselijk lichaam waarvan de kenmerken objectief en waarde vrij langs wetenschappelijke weg kunnen worden vastgesteld. Onze perceptie van het lichaam berust niet op biologie, maar op een ingewikkeld samenstel van indrukken van uiteenlopende aard – sociaal, wetenschappelijk, politiek en noem maar op. Het 'natuurlijke lichaam' is kortom, in het jargon, een sociale constructie. Dit is de ene poot waarop het boek rust. De andere is een historische: *Beyond the natural body* vertelt – ook volgens de achterflap – het verhaal van hoe in onze eeuw wetenschappelijk onderzoek naar hormonen in ovaria, testes en urine ons beeld van het menselijk lichaam en van de menselijke seksen heeft veranderd, en hoe ingrijpend hierdoor de 'relatie van vrouwen tot voortplanting' is gewijzigd.

De vraag wat het boek precies wil, blijft hangen, ook na lezing van kaft tot kaft. In beginsel lijken de sociologische en de historische doelstelling nog wel met elkaar te combineren. De geschiedenis van het hormonenonderzoek kan immers een illustratie leveren van hoe wetenschap werkt, en het gehanteerde wetenschapssociologische model kan op zijn beurt het analysekader voor het historische verhaal leveren. Maar de praktijk wijst uit dat de combinatie toch niet functioneert, althans niet in dit boek.

Gezien haar achtergrond is het begrijpelijk dat Oudshoorn enerzijds weliswaar een geschiedenis vertelt, maar anderzijds de nadruk in de concluderende paragrafen van de verschillende hoofdstukken steeds op het wetenschapsstudies-aspect legt. Ze wil met andere woorden wetenschapssociologisch relevante conclusies uit haar geschiedenis trekken en stelt zich niet tevreden met historische conclusies. Maar het historische verhaal stelt zijn eigen eisen en heeft zijn eigen dynamiek, en het leent zich niet zomaar voor het soort gevolgtrekkingen waar Oudshoorn heen wil.

Wetenschapssociologen gebruiken vaak zorgvuldig geselecteerde en gedetailleerd uitgewerkte historische case-studies om hun wetenschapsmodellen te ontwikkelen. Met name de studie van wetenschappelijke controversen leent zich hiervoor zoals bekend uitstekend, omdat hier zo sailant naar voren komt hoe zachte onderzoeksdata via het wetenschappelijk debat tot harde feiten worden omgesmeed. Oudshoorn bespreekt echter geen controversen op microniveau maar bestrijkt, noodzakelijkerwijs vanuit een weidser perspectief, in haar hoofdstukken meer omvangrijke ontwikkelingen die zich over langere tijdperiodes afspelen. Naar mijn oordeel komt ze hierdoor in haar wetenschapssociologische conclusies niet veel verder dan waarvan ze steeds toch al uitging, namelijk dat wetenschappelijke kennis sociaal geconstrueerd wordt en dat kennis buiten de context van speciaal aangelegde kennis-netwerken even weinig vermag als een trein zonder rails.

Hiermee wil ik niet zeggen dat er geen interessante conclusies uit Oudshoorns onderzoek te trekken zijn, maar wel dat mijns inziens de interessante conclusies vooral de 'gewoon' historische zijn. Het is bijvoorbeeld een wetenschapshistorisch gezien belangwekkende uitkomst dat de vaststelling van sekse uiteindelijk een biochemische zaak is geworden en dat er hierdoor een verschuiving van wetenschappelijke expertise is opgetreden van gynaecologen naar laboratoriumwerkers, van klinici naar biochemici. Het hormonenonderzoek, vermoed ik, illustreert aldus heel treffend een

trend die zich in den brede in de biomedische wetenschappen voordeed. Maar Oudshoorn ziet blijkens haar conclusies haar verhaal vooral als een demonstratie van hoe belangrijk de 'strategische positionering van disciplines binnen netwerken' en de 'controle over testinstrumentarium' in de productie van kennis zijn. Aan mij dringt zich dan de gedachte op dat ze het wiel opnieuw aan het uitvinden is. Want op de keper beschouwd vindt ze naar mijn oordeel in haar historisch materiaal steeds slechts bevestiging van bestaande wetenschapssociologische modellen (zoals Latours actor-netwerkmodel) die ze bij haar onderzoek ook al als richtsnoer heeft gebruikt.

Oudshoorn zou kunnen tegenwerpen dat ik haar toch niet mag verwijten dat ze de wetenschapssociologische steigers in het zicht laat die ook wetenschapshistorici zich de laatste jaren hebben toegeëigend en (stiltwijgend) aan hun methodologische black-box hebben toegevoegd. Daar zit wat in, maar mijn bezwaar wordt hierdoor niet weggenomen. Het kenmerk van een black-box is immers juist dat die niet telkens weer open hoeft. Of het moet juist je bedoeling zijn de doos weer open te maken, maar dan moet wetenschapssociologische modelvorming de meeste aandacht krijgen en niet, zoals hier, een geschiedenis. Ik denk dat dit boek laat zien dat wetenschapsgeschiedenis voor wetenschapssociologen (en mutatis mutandis ook voor wetenschapsfilosofen) als een fuik, als een zwart gat kan werken: goede geschiedschrijving kan en moet uiteindelijk op zichzelf staan, ongeacht wat voor theoretische modellen gedurende het onderzoek als leidraad of inspiratiebron hebben gefungeerd. En wetenschapsgeschiedenis levert niet vanzelf wetenschapssociologie op, zeker geen nieuwe. Die moet je er zelf instoppen.

Misschien als gevolg van de focus op wetenschapssociologische analyse komt de geschiedenis van het hormonenonderzoek in Oudshoorns studie bovendien minder uit de verf dan mogelijk was geweest. Ik had bijvoorbeeld graag meer willen weten over de belangrijke onderzoekers in het boek, hun achtergronden en drijfveren. Zoals die personen nogal flets blijven, zo wordt ook de bredere sociale en culturele context waarbinnen ontwikkelingen zich afspelen slechts hier en daar in het verhaal betrokken. De nadruk op de constructie van feiten en het bouwen van netwerken, in combinatie met het vrij abstracte niveau van de beschrijving, heeft als ironisch gevolg dat het toch vooral wetenschappelijke 'feiten' en nieuwe 'ontdekkingen' lijken te zijn die ontwikkelingen in het onderzoek aanjagen. Oudshoorn zegt bijvoorbeeld dat ze het feit dat wij een vrouwenpil hebben en

geen mannenpil niet wil verklaren met theorieën over mannelijke samenzwering of iets dergelijks, maar er is toch heel wat meer over de zaak te zeggen dan de bijna technologisch-deterministische analyse die zij als alternatief biedt.

Dit allemaal gezegd hebbend, wil ik tenslotte niettemin Donna Haraway bijvallen, die in de blurbs op de achterflap dit boek een 'major achievement' noemt. Dat het 'natuurlijke lichaam' niet bestaat wordt glashelder uiteengezet, het boek geeft een belangrijke aanzet tot de geschiedschrijving van het hormonenonderzoek, en het zal ongetwijfeld een stimulans voor verder onderzoek op dit veelbelovende terrein blijken.

Bert Theunissen

N.B. Goudswaard, *Inleiding tot de geschiedenis van de verpleegkunst* (Rotterdam: Erasmus Publishing 1994) 264 pp., f 42,50, ISBN 90-5235-077-9.

De auteur van dit boek heeft zich als doel gesteld een antwoord te vinden op de vraag 'in hoeverre de verpleegkunst en de opleiding daartoe tot de gezondheidszorg hun bijdrage hebben geleverd' (p. 14). De rode draad in het onderzoek is de geschiedenis van het verpleegkundig onderwijs. Goudswaard, die zijn sporen verdiend heeft op het gebied van de geschiedschrijving van het nijverheids- en agrarisch onderwijs, besteedt vooral aandacht aan de wetgeving met betrekking tot het verpleegkundig onderwijs. Zijn conclusie hierbij is dat het onderwijs voor verpleegkundigen onder de wettelijke regeling van het beroepsonderwijs had moeten vallen. In plaats daarvan heeft het verpleegkundig onderwijs altijd een afwijkende koers gevaren. Immers, noch in de wet op het middelbaar onderwijs van 1863 noch in die op het nijverheidsonderwijs van 1919 werd een regeling voor de opleiding tot verpleegkundigen opgenomen.

Aangezien de auteur de meest recente geschiedenis van het verpleegkundig beroep ernstig onderbelicht vindt, komen de ontwikkelingen na 1960 uitvoerig aan de orde. Hierbij worden alle mogelijk varianten van de verpleegkundige opleiding, zoals de opkomst van het dagonderwijs in de vorm van HBO-V's en de introductie van de academische discipline Verpleegwetenschappen in kaart gebracht. Het feit dat Goudswaard de lezer bij deze inventarisatie een lijst van meer dan honderd afkortingen aanbiedt, geeft wel aan hoe gecompliceerd het verloop van de verpleegkundige opleiding in de naoorlogse periode is.

Goudswaards belangstelling richt zich echter niet alleen op de recente periode, zijn boek vertelt tevens de geschiedenis van de gezondheidszorg vanaf de oude culturen tot heden. Een dergelijk breed overzicht draagt een zeker risico in zich. Bij gebrek aan afbakening in tijd en in thema ontbeert dit deel van het boek dan ook de nodige structuur. De auteur heeft zich in zijn enthousiasme niet alleen beperkt tot de geschiedenis van het verpleegkundig onderwijs, maar behandelt en passant ook die van de geneeskunde, de maatschappelijke gezondheidszorg, de militair-geneeskundige dienst, de gezondheidszorg in de koloniën en nog veel meer. Al filosoferend, associërend en niet geheel ontbloot van waardeoordelen presenteert hij de lezer zo een grote hoeveelheid informatie. Door deze werkwijze begeeft Goudswaard zich nogal eens op glad ijs. Dat blijkt bijvoorbeeld uit zijn poging de modernisering van de gasthuizen te verklaren. Zijn conclusie dat de introductie van de ziekenhuisgeneeskunde in de vroege negentiende eeuw direct leidde tot de komst van zieken uit de hogere sociale klasse, is op zijn minst ongenuanceerd. De acceptatie van het moderne ziekenhuis door alle lagen van de bevolking verliep zeker niet van de een op de andere dag en de voltooiing van dit proces moet eerder in de twintigste dan in de vroege negentiende eeuw gesitueerd worden. Evenmin weet Goudswaard de lezer duidelijk te maken wat hij precies onder een modern ziekenhuis verstaat. Uitspraken als 'ziekenhuisopname werd nu duidelijk gezien als een sociale indicatie' (p. 38) en 'het ziekenhuis werd een sociaal instituut met een ruime actieradius' (p. 52) roepen de nodige vragen op. Eén van de belangrijkste kenmerken van het moderne ziekenhuis was nu juist dat zieken *niet* meer op sociale indicatie werden opgenomen.

Kon de auteur vanwege de uitgebreidheid van het onderwerp niet echt de diepte ingaan, hij heeft in dit boek een indrukwekkende hoeveelheid wetten, personen, verenigingen en rapporten in kaart gebracht, die in een aantal handige bijlagen, een uitvoerige index en een literatuurlijst te raadplegen zijn. Het is jammer dat deze schat aan informatie door het ontbreken van een notenapparaat moeilijk te verifiëren is. Het is ook te betreuren dat het boek een groot aantal slordigheden en fouten in boektitels, auteursnamen en jaartallen bevat. Wie bijvoorbeeld wil weten wanneer het diaconessenhuis in Haarlem werd opgericht, ziet tot zijn verbazing op pagina 38 het jaartal 1874 vermeld, terwijl datzelfde ziekenhuis op pagina 93 als stichtingsdatum 1882 én 1887 meekrijgt. Wellicht had een grondiger redactionele bewerking dit

kunnen voorkomen. Dan hadden tegelijkertijd een aantal storende tekstdoublures kunnen worden vermeden, zoals bijvoorbeeld op de pagina's 93 en 38, en 121 en 123.

Tenslotte, Goudswaard heeft met dit boek een eerbetoon willen brengen aan verpleegsters. Zijn welgemeende respect voor de beroepsgroep komt misschien wel het best tot uiting in een diepe bewondering voor Florence Nightingale, die hij groot noemt 'doordat zij in de meest bizarre omstandigheden haar hoge doel in het oog bleef houden' (p. 102). De auteur is dan ook niet gecharmeerd van een recente stroming in de geschiedschrijving die het imago van Nightingale ter discussie durft te stellen (p. 98). Daarmee manifesteert Goudswaard zich als een auteur die de geschiedenis opvat als een finalistisch vertoog, waarin geen plaats is voor kritische reflectie. Daarom is ook met dit boek het laatste woord over de geschiedenis van het verpleegkundig onderwijs nog niet gesproken.

Nanny Wiegman

H.E. Henkes en R.A. Crone (red.), *Een eeuw Nederlandse oogheelkunde 1892-1992*. Gedenkboek bij het 100-jarig bestaan van het Nederlands Oogheelkundig Gezelschap (Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum 1992) 224 pp., ill., f 164,00, ISBN 90-313-1451-X.

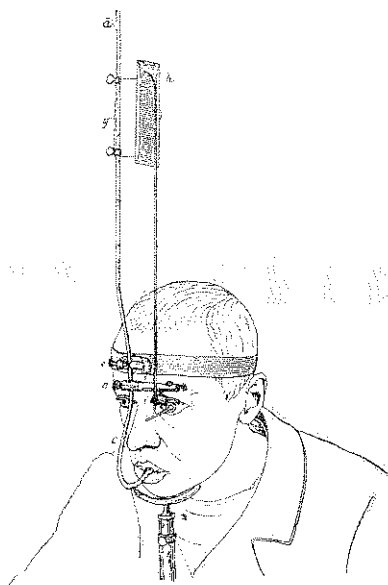
Gewina-lezers zullen zich wellicht afvragen waarom sommige boeken wel en andere niet in het tijdschrift worden besproken. Het is mij inmiddels gebleken dat voor het ontbreken van een recensie verschillende oorzaken zijn aan te wijzen, zoals 'het boek bereikt de redactie niet', 'er wordt geen recensent voor het boek gevonden', 'de gevonden recensent levert geen recensie in'. Deze constatering heeft ertoe geleid dat de redactie actiever boeken ter recensie aanvraagt en zich inspant om inderdaad een recensie te krijgen. De medewerking van onze lezers wordt daarbij zeer op prijs gesteld.

Een boek dat om een of andere, niet meer te achterhalen reden, nog niet in *Gewina* is besproken, is het gedenkboek dat ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het Nederlands Oogheelkundig Gezelschap (N.O.G.) is verschenen. Het is natuurlijk de vraag of, gelet op de hausse aan gedenkboeken, al deze uitgaven in ons tijdschrift moeten worden besproken. Aan het eind van de vorige en het begin van deze eeuw zijn tal

van verenigingen, ziekenhuizen en andere organisaties ontstaan die nu allemaal een jubileum vieren dat veelal luister wordt bijgezet door de publikatie van een boek. Voor het mooi uitgegeven werk van de oogartsen wil ik echter toch nog de aandacht vragen.

De emeritus-hoogleraren in de oogheelkunde Henkes en Crone hebben – als redacteurs en als auteurs van het merendeel van de stukken in deze bundel – een omvangrijke taak op zich genomen. Met gebruikmaking van het archief van het N.O.G. heeft Henkes vooral het reilen en zeilen van het Gezelschap en de positie van de oogartsen voor zijn rekening genomen. Hij vermeldt dat het archief verre van compleet is en dat met name alleen de inkomende post en niet de uitgaande brieven bewaard zijn gebleven. De redacteurs hebben dan ook niet naar volledigheid gestreefd, maar naar het vastleggen van 'de belangrijkste gebeurtenissen'. Zo bespreekt Crone de thema's van de wetenschappelijke vergaderingen en maakt daarmee een overzicht van de wetenschappelijke ontwikkelingen van het vakgebied. Van de andere hoofdstukken kunnen onder meer dat van S. Franken over oogheelkunde in Nederlandsch Oost-Indië worden genoemd en dat van A.C. Copper over de Algemene Nederlandse Vereniging ter Voorkoming van Blindheid.

De bundel bevat een zeer groot aantal feitelijke gegevens over zaken en personen, die door het ontbreken van enig register echter moeilijk te traceren zijn. Doet men die moeite wel, dan kan ongetwijfeld ieder wat van zijn of haar gading vinden. Om een voorbeeld te geven: er staat een foto in waarop Maria Cornelia du Saar (1860-1955) zit, deze foto had ik niet eerder gezien. Zij was de derde vrouw die in Nederland haar artsexamen behaalde (1888). Heel interessant is dat zij, hoewel zij in 1890 promoveerde over *Melkstrommende werking van den maaginhoud bij jonge zuigelingen*, een chemisch-fysiologisch onderwerp dat ik in 1984 heb besproken, verkoos zich te specialiseren in de oogheelkunde. Over haar specialisatie en haar werkzaamheden als oogarts staan in het stuk 'De leden van het eerste uur' voor mij nieuwe details, maar de genoemde gegevens ontbreken, zodat Henkes zich afvraagt waarmee de secretaris van het N.O.G. haar in 1948 feliciteert. Het ligt toch voor de hand dat deze felicitatie haar zestigjarig jubileum als arts betrof. Daarover is in het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* (1948, p. 4214) onder meer het volgende te lezen: 'Een 60-jarig artsjubileum is altijd iets bijzonders en dit nog te meer, wanneer het een vrouwelijke arts betreft. Mevrouw dr. Hammer-du Saar ... heeft

Het apparaat van Tuyl (1901) om voor-achterwaartse bewegingen van het oog te registreren (afbeelding uit het besproken boek, p. 61)

op 8 December l.l. dit merkwaardige feit mogen herdenken. Mevrouw Hammer behaalde aan de Haarlemse Kweekschool haar diploma voor onderwijzeres; zij bekwaamde zich voor het Staatsexamen, waarna zij studeerde aan de Universiteit van Amsterdam. Zij was de eerste vrouwelijke assistente en wel bij prof. W.M. Gunning, hoogleraar in de oogheelkunde der Amsterdamse Universiteit. Daarna leidde zij zelfstandig een der poliklinieken van de Inrichting voor Ooglijders'. Zo vallen er weer een paar stukjes van de legpuzzel van de geschiedenis op hun plaats.

In zijn bespreking van de wetenschappelijke vergaderingen heeft Crone voor een tweedeling gekozen: een aantal capita selecta voorafgegaan door een chronologisch overzicht. De chronologie is verdeeld in perioden: 1892-1902, waarin trachoom en oogziekten door lues en tuberculose veel besproken werden; 1902-1915 een periode van inzinking voor het gezelschap; 1915-1945 een tijdvak dat volgens Crone wordt gekenmerkt door een professorale hegemonie die echter niet gepaard ging met nieuwe onderzoeksmethoden; 1945-1970 als de periode van vernieuwing op vele gebieden:

fysiologie, chirurgie, onderzoeksmethoden, geneesmiddelen, organisatie. In 1970 werd het systeem van vergaderen veranderd – er kwam één grote jaarvergadering – waarmee tegelijk het aantal voordrachten exponentieel toenam, zodat Crone daar, zoals alle historici die de recente tijd willen beschrijven, werd geconfronteerd met de onmogelijkheid van een detailbeschrijving. Door vervolgens in veertien capita selecta in te gaan op hoofdlijnen in de oogheelkunde gedurende honderd jaar probeert Crone greep te houden op de omvangrijke materie. Naast specialistische beschrijvingen van bijvoorbeeld de technieken bij de intraoculaire lensimplantatie, zijn er onderwerpen met een grotere reikwijdte, zoals de oftalmogenetica. In Nederland was de oogarts P.J. Waardenburg (1886-1978), zie zijn portret op p. 72, de eerste die zich systematisch – aan de hand van het optreden van oogziekten – bezighield met antropogenetica. Naar zijn werk zou zeker nog meer onderzoek kunnen worden gedaan, Crone biedt daartoe enkele aanzetten.

Of het boek toegankelijk is 'voor een breed publiek', zoals op de achterkant wordt gesteld, betwifel ik, daarvoor is het toch te veel geschreven in de taal van de eigen discipline. Voor medisch-historici bevat het boek veel wetenswaardigheden, maar doordat er niet met noten wordt gewerkt, er geen literatuur wordt gegeven en er geen registers zijn, nodigt het weinig uit tot intensief gebruik.

Annemarie de Knecht-van Eekelen

A.H.M. Kerkhoff, *Honderd jaar gemeentelijke geneeskundige en gezondheidsdiensten* (Bussum: Coutinho 1994) 158 pp., f 35,00, ISBN 90-6283-964-9.

M.J. van Lieburg, *De geschiedenis van de gemeentelijke gezondheidsdienst te Rotterdam 1919-1994*. Pantaleon Cahier nr. 4 (Rotterdam: Erasmus Publishing 1994) 128 pp., ill., f 35,00, ISBN 90-5235-076-0.

De belangstelling voor de geschiedenis van de gemeentelijke gezondheidszorg is tot op heden beperkt. Voor zover het onderwerp aan de orde komt, ligt de nadruk op de preventieve zorg en bestaat de neiging om het beleid van de gemeentelijke overheden door een nationale bril te bezien, zonder al teveel aandacht voor de lokale logica die daar achter stak. Hierdoor worden de gemeentelijke inspanningen in vergelijking met die van de centrale overheid of het plaatselijk particulier ini-

tiatief vaak onderschat. Het is dan ook aangenaam om twee boekjes te mogen bespreken die het beeld van de gemeentelijke gezondheidszorg behandelen: de gemeentelijke geneeskundige dienst of GGD of GG&GD of DGD of welk acroniem ook werd gebruikt. Van Lieburg beschrijft de geschiedenis van de 75-jarige Rotterdamse GGD. Kerkhoff behandelt de ongeveer 100-jarige geschiedenis van de GGD in Nederland en dit naar aanleiding van de afkondiging van de Wet collectieve preventie volksgezondheid (WCPV) in 1990. De WCPV verplicht gemeenten om gebruik te maken van (inter)gemeentelijke gezondheidsdiensten, waardoor Nederland voor het eerst in de geschiedenis werd bedekt met een sluitend net van GGD'en.

De geschiedenis van de GGD in Nederland is in werkelijkheid de geschiedenis van vele tientallen plaatselijke diensten, die slechts zelden onderwerp van historische studie zijn geweest. Aangezien Kerkhoff zelf geen lokaal onderzoek heeft verricht, moet hij zijn verhaal baseren op secundaire literatuur. Hij heeft zijn doelstellingen aan de mogelijkheden van dit bronnenmateriaal aangepast en stelt dat zijn studie het karakter van een 'verkenning' heeft (p. 10). De contouren van zijn verkenning worden in de inleiding zeer helder geschetst. De auteur zal aangeven in welk tempo de diensten ontstonden en welke curatieve, preventieve en controlerende taken ze op zich namen. Bovendien wil hij de otplooiing van de diensten in verband brengen met de ontwikkelingen in de medische wetenschap en met de veranderingen op sociaal-economisch en politiek gebied. Meer in het bijzonder zal hij zich bezighouden met de verhoudingen tussen centrale en lokale overheid en tussen overheid en particulier initiatief. De auteur doet dat in een viertal chronologische hoofdstukken, waarbij in ieder hoofdstuk niet alleen aandacht wordt geschonken aan de algemene ontwikkelingen, maar tevens de GGD in enkele voor de betreffende periode typerende gemeenten wordt behandeld.

De GGD vormde nergens het begin van de gemeentelijke gezondheidszorg, maar vond zijn oorsprong in de behoefte om de gemeentelijke medische activiteiten in één ambtelijke dienst te bundelen. Dat gebeurde het eerst in de grote steden: hier waren de problemen het grootst; deze steden hadden een kritieke massa die het zinvol maakte om een ambtelijke dienst te organiseren; en hier deden de achterliggende sociaal-economische en politieke veranderingen zich het eerst voor. De directe aanleiding verschilde echter. In Amsterdam (1902) was dit een reorganisatie van

de geneeskundige armdienst en van de controle op de opname van gemeentepatiënten in de particuliere ziekenhuizen. In Den Haag (1912) was er vooral behoefte aan een betere organisatie van de EHBO en de keuring van ambtenaren. Utrecht (1914) bracht al deze taken in de nieuwe dienst onder, voegde daar de sanitaire en preventieve voorzieningen aan toe, en presenteerde aldus in één klap de eerste volledig uitgegroeide GGD.

Na de Eerste Wereldoorlog inspireerde de grootstedelijke GGD de rijksoverheid tot een wetsvoorstel voor de inrichting van districtsgezondheidsdiensten in heel Nederland, maar alleen ter behartiging van de preventieve zorg. Op grond van politieke en financiële bezwaren werd het plan in de ijskast gezet en toen het wetsvoorstel in 1933 uiteindelijk werd ingetrokken, had dit veel te maken met het feit dat het particulier initiatief zich juist in de jaren twintig met behulp van gemeentelijke subsidies sterk had ontwikkeld. Ondertussen lieten ook de kleinere steden zich inspireren tot de oprichting van meestal bescheiden diensten en in de jaren dertig bestonden er tenminste een stuk of twintig.

Na de Tweede Wereldoorlog verloren de diensten geleidelijk hun curatieve functie, maar daar stond uitbreiding van andere functies en geheel nieuwe taken tegenover: bedrijfsgezondheidszorg, bevolkingsonderzoek, gezondheidsvoorlichting en -opvoeding, epidemiologie en milieuhygiëne. Bovendien ontstond door samenwerking tussen verscheidene kleinere gemeenten een aantal districtsdiensten. Toch bleef dit een beperkt fenomeen, aangezien kleine gemeenten voor een goede uitvoering van hun medische taken meestal geen dienst nodig hadden. In voorkomende gevallen deden ze een beroep op de inspectie, een nabij gelegen stedelijke GGD of het particulier initiatief. Het was uiteindelijk de rijksoverheid die de aanzet tot bedekking van geheel Nederland met dergelijke diensten gaf. De regionale districtsgezondheidsdiensten waren zowat het enige onderdeel van de Structuurnota 1974 dat ook daadwerkelijk werd uitgevoerd. Er kwam een succesvolle stimuleringsregeling en de WCPV formaliseerde voornamelijk wat in grote lijnen al bestond.

Van Lieburg heeft eveneens voor een chronologische aanpak gekozen, maar vult deze aan met een zestal 'excurses' over specifieke taken. Deze excurses zijn bij wijze van tekstillustraties in het boek opgenomen. Allereerst wordt de Rotterdamse maatschappelijke en medische context van het oprichtingsbesluit in 1917 behandeld. De auteur refereert aan de problemen van de Eerste Wereld-

Voor het ambulancevervoer maakte de Rotterdamse Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst in 1944-1945 gebruik van een paardewagen (foto uit het besproken boek van Van Lieburg, p.67)

oorlog, de groei van de sociaal-democratie en de aandrang vanuit het Rotterdams Medisch Gezelschap. De directe aanleiding werd in Rotterdam gevormd door problemen met het ziekenvervoer en de wens van de directie van de gemeenteziekenhuizen om de coördinatie met de particuliere ziekenhuizen aan een andere organisatie over te doen. In 1919 startte de GGD en gedurende de jaren twintig werd de dienst in hoog tempo uitgebouwd. De jaren dertig werden gekenmerkt door verveelvoudiging van het aantal gemeentepatiënten, maar ook door de ingebruikname van het nieuwe hoofdgebouw. Het werd aangeduid als Centraal Gebouw der Volksgezondheid, aangezien hier niet alleen de GGD, maar ook een aantal belangrijke particuliere organisaties werd gehuisvest.

Door de ontwikkeling van de sociale ziektekostenverzekering verdween de curatieve taak na de oorlog snel, maar hier stonden alle door Kerkhoff genoemde nieuwe taken tegenover. Die taken worden in dit boek vanzelfsprekend nader gespecificeerd en het is aardig om te lezen dat de Rotterdamse GGD was betrokken bij de oprichting van gezondheidscentra; enige tijd het toezicht op de rust- en verpleeghuizen en de bejaardenoorden voor zijn rekening nam; en dat de milieuhygiëne in 'dit gebied van uitzonderlijk belang was. Het beste aanknopingspunt met het boek van Kerkhoff vind ik echter de verwarring die het ingrijpen van de rijksoverheid na de Structuurnota veroorzaakte. Allerlei taken van het particulier initiatief werden naar de GGD verschoven. Bovendien werden de activiteiten van de GGD niet meer alleen door de gemeentelijke behoeften bepaald, maar zouden in het vervolg tevens door de rijksoverheid worden aangestuurd. Toen de stofwolken in de

jaren tachtig optrokken, was de nadruk definitief verschoven naar preventie en gezondheidsbevordering.

De beperkingen van Kerkhoffs bronnenmateriaal blijken vooral uit het feit dat hij de medische, sociaal-economische en politieke achtergronden van de GGD wel in algemene termen aanstipt, maar deze wegens het gebrek aan lokale studies niet kan uitwerken. Bovendien schenkt hij weinig aandacht aan gemeenten waar (nog) geen dienst was opgericht. Hierdoor blijft onduidelijk waarom er tussen gemeenten van gelijke omvang nog zulke grote verschillen in ontstaan en invulling van de diensten bestonden. Het is dan ook jammer dat Van Lieburg de geschiedenis van de Rotterdamse GGD zowat op de stichtingsdatum laat beginnen, zodat niet wordt opgehelderd waarom de dienst hier zo laat werd opgericht. De achtergronden waar hij naar verwijst zijn gelijk aan die van de tweede oprichtingsgolf in de kleinere steden, en verklaren niet waarom de tweede stad van Nederland niet veel eerder het voorbeeld van de andere drie grote steden heeft gevolgd.

Het is mijn indruk dat de feitelijke zorg in gemeenten zonder GGD niet zo heel veel verschilde van die in vergelijkbare gemeenten met GGD. Hieruit volgt dat de GGD vóór alles een organisatorische entiteit was en zo bezien valt de nadruk op de organisatorische en bestuurlijke aspecten zeker te rechtvaardigen. Bovendien levert het boek van Kerkhoff een aantal belangwekkende inzichten op, die in het boek van Van Lieburg treffend worden geïllustreerd. Met name de analyse van de complexe bestuurlijke verhoudingen is interessant. De grootstedelijke GGD stond zonder twijfel model voor de districtsdiensden. De inhoudelijke

verwachtingen van de rijksoverheid (preventief) en de gemeenten (curatief, controlerend en preventief) verschilden echter en het model was ook niet erg geschikt voor kleinere gemeenten. De uiteenlopende bedoelingen van rijk, grote gemeenten en kleine gemeenten leidden er toe dat de districtsdiensten alleen kans van slagen hadden, indien de rijksoverheid haar volle gewicht achter de plannen zette, en daartoe was ze pas in de jaren zeventig bereid. Onderwijl kreeg het maatschappelijk middenveld wisselende kansen, die bovendien in de curatieve zorg, de medische controles en de preventieve zorg verschilden.

Het belang van deze boekjes is natuurlijk in de eerste plaats gelegen in de nieuwe kennis over de geschiedenis van de GGD die wordt gepresenteerd. Daarnaast hebben de auteurs, door zowel curatie als preventie en zowel de lokale als de nationale logica van het gezondheidszorgbeleid recht te doen, de geschiedenis van de gemeentelijke gezondheidszorg een grote dienst bewezen.

H.F. van der Velden

A. de Knecht-van Eekelen, J.F.M. Panhuysen en G. Rosenbusch (red.), *Door het menselijke vleesch heen. 100 jaar radiodiagnostiek in Nederland, 1895-1995* (Rotterdam: Erasmus Publishing 1995) 408 pp., ill., f 69,50, ISBN 90-5235-081-7.

De bundel *Door het menselijke vleesch heen* heeft de Nederlandse Vereniging voor Radiologie het licht doen zien om Röntgen, de ontdekker van 'een nieuw soort stralen' op bijzondere wijze te herdenken in het jaar, waarin het honderd jaar geleden was dat deze stralen ontdekt zijn. Het boek richt zich tot 'deze en toekomstige generaties radiologen'.

Het eerste hoofdstuk is van de hand van de fysicus H.B.G. Casimir en behandelt de natuurkunde in Nederland in het jaar 1895. Casimir concludeert dat Nederland aanvankelijk weinig heeft bijgedragen aan de fysica van röntgenstralen. De hoofdstukken twee en drie zijn geschreven door de radioloog W.A.H. van Wylick, zeer thuis in dit onderwerp waarop hij in 1966 promoveerde. In hoofdstuk twee geeft hij een boeiende biografie van Röntgen en zijn relatie met Nederland, met name hoe de radiologie haar plaats binnen de medische organisatie vond, en de zware hypotheek, die de stralenschade vooral in de eerste decennia vormde. Van de hand van de medisch-historicus A. de Knecht-van Eekelen zijn de hoofdstukken vijf en acht over 'Röntgenologen verenigen zich'

resp. 'Röntgenologie in Nederlandsch Oost-Indië 1896-1942'. Beide bijdragen geven waardevolle en systematische informatie. De lezer krijgt een goed inzicht in de ontwikkeling van de Nederlandse Vereniging voor Radiologie en wordt verrast door het respect afdwingende werk van de pioniers van het vak in Nederlandsch Oost-Indië.

Vervolgens treft men enkele bijdragen aan over ontwikkelingen in de Nederlandse Röntgen-industrieën Philips, Smit, Enraf, Oude Delft en Dagra. Een andere categorie omvat de uitvoerige levensbeschrijvingen van A. Bouwers, B.G. Ziedses des Plantes en G.J. van der Plaats. Over de periode 1923-1978 vermeldt emeritus hoogleraar in de radiologie C.B.A.J. Puylaert vele 'faits divers', doorspekt met anekdotes, die de 'couleur locale' helpen tekenen. Voorts is enige aandacht besteed aan de radiodiagnostiek in de tandheelkunde, terwijl vrij uitvoerig de wederwaardigheden van de opleiding en vereniging van radiologisch laboranten wordt beschreven. Het boek besluit met een hoofdstuk over ontwikkelingen na 1970, en een hoofdstuk over 'waar staan we en waar gaan we naar toe?', beide van de hand van de radiodiagnosten J.-C. de Valois en F.H. Barneveld Binkhuysen. Deze laatste hoofdstukken gaan niet zozeer over ontwikkelingen in het concept, de filosofie van de radiologie alswel over technische en instrumentele toekomstverwachtingen.

Het hoofdstuk 'Biografieën' neemt een aparte en belangrijke plaats in. De biografieën van Nederlanders die een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van de radiologie hebben geleverd – en daarvoor veelal door de Vereniging zijn geëerd – zijn soms zeer uitgebreid en steeds informatief, zowel ten aanzien van wetenschappelijke als van maatschappelijke problemen en laten in de decennia die zo ver achter ons liggen, toch zulke herkenbare problemen zien.

De redactie geeft in haar 'Verantwoording' zelf reeds aan dat de bijdragen zeer verschillend van aard zijn en moeilijk tot een min of meer samenhangend geheel te bewerken. In belangrijke mate moet dit geweten worden aan het kader dat door de Vereniging is gegeven: het gaat om 100 jaar Radiodiagnostiek. Maar in het hoofdstuk 'Röntgenologen verenigen zich' moet toch 75 jaar verenigingsleven van röntgenologen en radiotherapeuten behandeld worden. De splitsing van de Vereniging in 1978 verliep voor veel radiologen niet atraumatisch. Dit boek vormde een uitgelezen gelegenheid uiteen te zetten waarom de splitsing noodzakelijk was, waarom die splitsing zo lang op zich had laten wachten, hoe de splitsing tegen veler verwachting in juist een verheldering gaf van de

essentie en van de plaats van een vakgebied. A. Smeets zou daarover een boeiend verslag hebben kunnen doen.

Verscheidene bijdragen ademen een geest die een oningewijde tot de conclusie moet brengen, dat de radiologie blijkbaar een specialisme is, waar erg veel met cijfers wordt gewerkt, en waar tarieven dominante gespreksstof leverden. Het verhaal van de tarieven is m.i. alleen interessant binnen het kader van de moeilijke positie-bepaling van een jong specialisme, en van de algemene ontwikkelingen in de tariefstelling voor medisch specialisten. Waarom ging dat vaak zo moeizaam? Een uiteenzetting van de functie van de Commissie van Beroepsaangelegenheden (C.v.B.), die met opzet niet 'van Beroepsbelangen' is genoemd, zou verhelderend hebben gewerkt: tarieven, en in het algemeen niet-tot-de-wetenschappelijke-doelstelling-van-de-Vereeniging-behorende problemen waren de zorg van de C.v.B. Tevens zou dan markant geïllustreerd zijn hoe sterk de betekenis en de functie van de Vereniging verschoven van wetenschappelijke naar maatschappelijke problemen.

Opvallend is dat tabellen zijn afgedrukt van filmgebruik, van verrichtingen, van commissies, dat cijfers genoemd worden over de toename van het aantal radiologische voordrachten op internationale congressen, maar dat een inventarisatie ontbreekt van de radiologische promoties, toch een bron van inzicht in wetenschappelijke interesses en activiteiten; of van de plaats van de radiologie in het studentenonderwijs. Vele onderwerpen wachten nog op behandeling, zoals de introductie van nieuwe onderzoeksmethoden: mammografie, aorto-arteriografie, angiocardiografie, lymfografie, thermografie; onderzoek naar de betekenis van de klinisch fysicus voor de radiologie en voor de stralenbescherming; de geschiedenis van de publiciteitsmedia van de Vereniging.

Het is ongetwijfeld onmogelijk geweest zoveel facetten bij deze uitgave te betrekken. Het is onvermijdelijk, dat het boek daardoor een lacunair beeld geeft; zo had J.R. von Ronnen, gezien zijn betekenis voor de Nederlandse radiologie, zonder meer een veel uitvoeriger biografie verdiend. Het is te veel verwacht dat bij het honderdjarig bestaan van de Vereniging voor Radiologie een integrale geschiedenis van de Vereniging kan verschijnen. Alle genoemde kritiekpunten doen niets af aan de waardering voor dit mooie boek. Hopelijk zal het een stimulans zijn voor velen tot speurwerk en publikaties over de geschiedenis van de Radiologie in Nederland.

P. Thomas

M.J. van Lieburg en R.B.M. Rigter, *Vier eeuwen oogheelkunde in Rotterdam* (Rotterdam: Erasmus Publishing 1994) 272 pp., ill., f 49,50, ISBN 90-5235-058-2.

De aanleiding voor deze boeiende geschiedenis van de oogheelkunde in Rotterdam is de herdenking van de honderdste geboortedag van de Vereeniging Inrichting voor Ooglijders. De eerste auteur beschrijft de Rotterdamse oogheelkunde tot 1940, de tweede behandelt de jaren 1940 tot 1992.

Het boek begint met een fascinerende studie van de Rotterdamse 'proto-oftalmologie', beoefend door een kleurrijke schare 'oogmeesters', sommige lokaal, andere reizend. Geleidelijk groeide de professionaliteit der oogmeesters, maar na de wetten van Thorbecke werd de oogheelkunde het terrein van academisch gevormde artsen. Utrecht werd onder leiding van Donders het belangrijkste centrum. Zijn leerlingen zwermden uit, maar werden geacht bij moeilijke patiënten op Utrecht terug te vallen.

De eerste specialist-oogarts in Rotterdam was J.H. de Haas, een markante persoonlijkheid, integer, toegewijd maar met weinig talent in de omgang met zijn medemensen. Hij stichtte in 1866 de 'Vereeniging tot het verlenen van hulp aan minvermogene ooglijders voor Zuid-Holland'. Aanvankelijk had hij alleen een polikliniek. Geopereerde patiënten werden naar huis gestuurd of toevertrouwd aan 'houvrouwen', die voor zieken in hun eigen huis voor wat bijverdienste ruimte en zorg boden. Later kwam er een eigen Ooglijdersgasthuis (1872) in de Nadorststraat. Toen J.H. de Haas werd opgevolgd door zijn zoon liep het aantal patiënten terug.

Inmiddels had een andere oogarts, F.D.A.C. van Moll, zich eveneens in Rotterdam gevestigd. Ook hij richtte een vereniging op: de 'Vereeniging Inrichting voor Ooglijders te Rotterdam' (1892). Hij had gezag en werd verkozen tot eerste voorzitter van het Nederlandsch Oogheekundig Gezelschap, dat in 1892 in Rotterdam werd opgericht. Het was een gebeurtenis die de emancipatie van de 'perifere' oogartsen ten opzichte van 'Utrecht' markeerde. Van Moll had zakelijk inzicht. Hij zocht contact met kapitaalkrachtige filantropen. Zodoende viel de Vereeniging in 1912 een gift van f 225.000 in de schoot. Van dat geld werd in 1915 een ziekenhuis gebouwd, dat het oogziekenhuis in de Nadorststraat geheel overschaduwde. Het was ook aantrekkelijk voor beter gesitueerde patiënten. Op de polikliniek werd meegeholpen door volontaire 'polidames', die tot het cachet bijdroegen.

Toen kwam 1940, en bleef van beide klinieken niets over. De twee verenigingen waren wel ge-

dwongen hun krachten te bundelen. Het resultaat was dat de directeur van de Inrichting voor Ooglijders, H.J. Flieringa, alle macht aan zich trok. Hij was een eminent organisator, niet genegen zeggenschap met iemand te delen. Hij zocht contact met een aantal financiers en bereikte dat al in 1942 de eerste paal werd geslagen voor een nieuw ziekenhuis.

Ook de strijd om de academisering van het ziekenhuis verliep voorspoedig. Tegen veel weerstand in verkreeg Flieringa opleidingsbevoegdheid. Hij was de stuwende kracht in de 'Stichting Klinisch Hoger Onderwijs' en de in 1966 gestichte Medische Faculteit Rotterdam. Al spoedig werd het gebouw te klein door de toestroom van patiënten, co-assistenten en artsen. Een nieuw gebouw verrees in 1955 op de Schiedamse Vest.

In 1961 volgde H.E. Henkes Flieringa op. Die concentreerde zich met succes op de 'verwetenschappelijking' van het instituut. Zijn hoofdaandachtspunt was de elektro-oftalmologie, met een belangrijke 'spin-off' op het gebied van slechtziende kinderen, erfelijke oogziekten en bijwerkingen van geneesmiddelen. Henkes werd in 1982 opgevolgd door P.M.T.V. de Jong. Al jaren tevoren bleek handhaving van een academisch niveau de draagkracht van de Stichting te boven te gaan. Na een periode van vruchteloos onderhandelen met de Faculteit werd de knoop door De Jong doorgehakt: in 1992 verhuisde de universitaire afdeling naar het Academisch Ziekenhuis Dijkzigt. Daarmee eindigt de geschiedenis van de Rotterdamse oogheelkunde. Het begon met twee stromen, na 1940 verenigd tot één machtige stroom, die zich weer splitste in 1992.

De laatste paragraaf 'Het Oogziekenhuis bouwt aan zijn toekomst' is uiteraard geen geschiedenis meer. De historicus steekt de loftrumpet op het jubilerende ziekenhuis. Ook de lezer heft het glas en geeft zich in de feestroes gewonnen.

R.A. Crone

H. Holzhey en U. Boschung (red.), *Gesundheit und Krankheit im 18. Jahrhundert / Santé et Maladie au XVIIIe Siècle*. Referate der Tagung der Schweizerischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts. Bern, 1. und 2. Oktober 1993. *Clio Medica* 31 (Amsterdam/Atlanta: Rodopi 1995) 229 pp., f 90,00, ISBN 90-5183-816-6.

Dit is een Duits- en Franstalige congresbundel van zeer Zwitserse voordrachten waarvan er enkele, met name die waarin het werk van Boerhaave een

rol speelt, voor Nederland van belang zijn. Vrijwel alle auteurs refereren op een of andere wijze aan de achttiende-eeuwse Zwitserse medische coryfeeën Haller, Tissot, Zimmermann en Tronchin. Het artikel van Rudolph over de *Encyclopédie* van Diderot en dat van Henning over 'Medizinische Wissenstransfers im Europa im 18. Jahrhunderts' zijn voor ons het meest interessant.

De eerste vijf bijdragen bestaan uit medische casuïstiek en petite histoire die uit correspondentie is gereconstrueerd. Zo behandelt bijvoorbeeld Daniel Teyssere het consult dat de heer De Laborde, eerste kamerheer van wijlen Louis XV en organisator van de 'plaisirs' van de koning, aanvraag bij Tissot voor de klachten van zijn jonge vrouw. Het is een mooi beeld van de maatschappelijke problemen van een achttiende-eeuwse edelman die vóór zijn huwelijk een venerische infectie had opgelopen. Teyssere heeft trouwens recent een heruitgave verzorgd van Tissots zeer bekende werk, *Avis sur peuple sur sa santé* (Parijs: Quai Voltaire/Histoire 1993), waardoor een eerste kennismaking met Tissot gemakkelijk is gemaakt.

Vervolgens twee stukken met een letterkundige signatuur en drie die toenmalige pogingen tot medische voorlichting behandelen. In de bijdrage 'La santé dans l'Encyclopédie de Diderot' beschrijft Gerhard Rudolph hoe medische artikelen een voornaam onderdeel vormen van de *Encyclopédie*. Zo gaat van de 17.000 (!) artikelen die door Louis de Jaucourt geschreven zijn, een kwart over geneeskunde, waaronder de bijdrage 'Santé' uit 1765. Hierin verwijst hij naar andere lemmata, zoals leven, temperament, constitutie, idiosyncrasie. 'Temperament' werd ontleend aan een door De la Mettrie vertaald aforisme van Boerhaave, waarin geconcludeerd wordt dat ieder mens zijn eigen vorm van gezondheid heeft; toch verhinderen verschillen in constituties en temperamenten niet dat er algemene tekenen zijn waaraan men een goede gezondheid kan herkennen. Tissot schreef een lemma over de delicate gezondheid van geleerden die wordt veroorzaakt door hun onafgebroken geesteswerkzaamheden bij voortdurende rust van het lichaam. Diderot zelf schreef ondermeer lemmata over abstinentie, geestelijke hygiëne, voeding, medicinale planten, daarbij gebruikmakend van De la Mettries vertaling van de commentaren van Boerhaave. Voor de lezer die enigszins thuis is in de achttiende-eeuwse medische literatuur is het evident dat de *Encyclopédie* in hoofdzaken de opvattingen van Boerhaave en diens school weergeeft.

Wetenschapsuitwisseling in achttiende-eeuws Europa is het onderwerp van Aloys Henning. Hij

beperkt zich vrijwel tot Pruisen en Rusland en noemt vertalingen in het Russisch van de anatomieboeken van Govert Bidloo en Lorenz Heister. Een aardig verhaal vormen de belevenissen van Herman Kaau Boerhaave met de charlatan-oculist Joseph Hillmer, een beschermeling van Frederik II. Naast genoemde artikelen zijn er nog stukken over ziekte als metafoer, over de invloed van de gerechtelijke geneeskunde op de strafrechtspraak in Genève, over dierlijk magnetisme en over de homofiele voorkeuren van Johannes Müller.

G. van der Waa

Gudrun Wolfschmidt, *Milchstrasse-Nebel-Galaxien. Strukturen im Kosmos von Herschel bis Hubble*. Abhandlungen und Berichte, Neue Folge, Band 11 (München: Deutsches Museum 1995) 186 pp., ill., DM 35,00, ISBN 3-486-26308-0.

Het onderdeel van de geschiedenis van de sterrenkunde dat in dit boekje wordt behandeld, noemt de schrijfster zelf: 'de overgang van de klassieke, positionele astronomie naar de astrofysica.' Of deze titel de inhoud dekt, waagt recensent te betwijfelen, maar zeer zeker voert het boek langs een aantal van de fascinerende reeks van ontwikkelingen in de sterrenkunde die in 1776 is begonnen met de bouw door Herschel van zijn grote spiegelt telescopen. Het verhaal eindigt ruim anderhalve eeuw later, wanneer in het midden van onze eeuw de radiosterrenkunde zich aankondigt. Het gebruik van statistische methoden voor de ontleding van de structuur van ons Melkwegstelsel door met name onze landgenoot Jacobus Kapteyn (1851-1922); de ontdekking van de periode-lichtkrachtwet van de zogenaamde cepheiden (pulserende veranderlijke sterren) door Henrietta Swan Leavitt (1868-1921) in het eerste decennium van onze eeuw, waardoor de mogelijkheid *en* de nauwkeurigheid van de astronomische afstands-bepaling een reusachtige stap voorwaarts maakten; de toepassing van de spectroscopie in de sterrenkunde voor de bepaling van chemische samenstelling, afstand, structuur en beweging van galactische en extragalactische objecten, met in zijn voetspoor de bepaling van de relatie tussen afstand en de roodverschuiving in het heelal in 1929 door Edwin Hubble (1889-1953); al deze ontwikkelingen worden overzichtelijk beschreven, in samenhang met de als gevolg ervan sterk veranderde opvattingen over de structuur van de kosmos. Daarbij wordt het accent vooral gelegd

op de feitelijke zaken en dit is de leesbaarheid van dit boek helaas niet ten goede gekomen. Wat veelal node wordt ontbeerd, is een poging tot achtergrondanalyse van de geschetste ontwikkelingen. Voor de meer historisch geïnteresseerde lezer is een opsomming van de openingen en brandpuntsafstanden van Herschels telescopen waarschijnlijk minder interessant dan de wetenschap dat Herschel tot de bouw van zulke bijzondere telescopen in de eerste plaats werd aangezet door de toenmaals uiterst populaire vraag of er leven op de maan bestond. Pas in 1783 verlegde Herschel zijn onderzoek van de maan naar de melkweg. Naar zulke historische plaatsbepalende informatie zal de lezer in dit boek vergeefs zoeken, ook al niet omdat in overwegende mate de invloed van *instrumentele* ontwikkelingen in de sterrenkunde als uitgangspunt voor de discussie is gekozen. Op zichzelf is dit niet verwonderlijk. Het boek is ontstaan in het kader van een project dat de geschiedenis van de astronomische spectroscopie beoogt te beschrijven. Een kritische analyse over het feitelijk belang en de wetenschappelijke inbreng van de astrofysica ontbreekt. Zou het boek een evaluatie van het historische effect van de introductie der astrofysica hebben bevat, dan zou het naar de mening van de recensent aanzienlijk aan waarde hebben gewonnen. Veel cruciale aspecten in de evolutie tot onze huidige opvattingen, van de gedachten over de structuur van de kosmos waren niet typisch astrofysisch van aard, zoals de ontdekking van de periode-lichtkrachtwet (een stukje fotometrie), en van de rotatie van ons melkwegstelsel (geavanceerde positionele sterrenkunde), en ook hebben vergissingen – zoals de foute metingen van de eigenbewegingen in nevels door Adriaan van Maanen – lange tijd de inzichten in de structuur van het universum gefrustreerd. Bij het 'Great Debate', dat wel door de schrijfster wordt besproken, is dat duidelijk gebleken. De astrofysica was niet de enige nieuwe wetenschappelijke factor die onze kennisexplosie over het heelal in de laatste honderd jaren heeft teweeggebracht. Hoe dit ook zij, de auteur heeft op andere wijze getracht de leesbaarheid van haar opsomming van gebeurtenissen enigszins te verbeteren door regelmatig citaten van meningen van astronomen over het belang van de beschreven gebeurtenissen in te voegen. Deze vormen dan ook de leukste gedeelten van dit boek, dat overigens voorzien is van een uitgebreide bibliografie, een personenregister en een zakenregister. Als zodanig is het ook een nuttig naslagwerk geworden.

Elly Dekker

E.W.A. Henssen, *Uit de geschiedenis der Nederlandse geologische wetenschappen* (Groningen: Styx Publications 1995) ix + 118 pp., ill., f 31,80, ISBN 90-72731-92-5.

Deze bundel is het resultaat van een onvoltooid project, geïnitieerd door de Commissie voor de Geschiedenis van de Aardwetenschappen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, dat tot doel had een geschiedenis te schrijven van de Nederlandse geologie tussen 1815 en 1990. Het project diende voortijdig te worden stopgezet omwille van ontoereikende financiering. De hier bijeengebrachte stukken zijn enkele losse, maar niet onbelangrijke, hoofdstukken uit het project, dat overigens in de bundel niet verder wordt toegelicht.

Het eerste deel geeft een overzicht van het geologisch onderwijs en onderzoek te Groningen vanaf 1877, datum waarop in Nederland de eerste afzonderlijke leerstoelen voor geologie aan de universiteiten werden ingesteld, tot 1987, toen de laatste geoloog het inmiddels opgeheven Geologisch Instituut verliet. Vooral wordt aandacht besteed aan de moeilijke beginperiode van het geologisch onderwijs, aan de figuur van de tweede hoogleraar J.H. Bonnema en uiteraard aan een der coryfeeën van de Nederlandse geologie, Ph.H. Kuenen. Ook wordt de herstructurering van de aardwetenschappen die vanaf 1996 is ingezet en die leidde tot de afbouw van de geologische opleiding in Groningen, uitvoerig besproken.

Het tweede deel vertrekt van de pogingen van regering en industrie om het geologisch onderwijs beter te laten aansluiten bij de noden van de industrie. In 1913 wordt daartoe de commissie-IJzerman ingesteld en in 1921 doet de Bataafse Petroleum Maatschappij het voorstel het enorme bedrag van f 500.000 te besteden aan de bevordering van het geologisch onderwijs te Utrecht. Het verhaal loopt uit op de benoemingsperikelen van H.A. Brouwer, eerst in Utrecht en daarna in Amsterdam (1928), waar telkens de uitbreidingsplannen voor het geologisch onderwijs niet kunnen worden gerealiseerd. De Bataafse richt uiteindelijk een eigen opleidingsinstituut op, de Utrechtse Indologische Faculteit.

De bundel is een erg nuttige bijdrage aan de geschiedenis van de Nederlandse geologie. Het is uiteraard te betreuren dat het project in zijn geheel niet kon worden afgewerkt. Daardoor blijft de tekst in zijn fragmentaire vorm iets te veel beperkt tot documentaire, zelfs anekdotische, informatie, terwijl op een aantal belangrijke ontwikkelingslijnen of thematische spanningsvelden niet of slechts terzijde kan worden ingegaan.

De nadruk ligt sterk op de universiteitsgeschiedenis en de institutionele kant van het verhaal, waardoor inhoudelijke of maatschappelijke thema's minder worden belicht. Eén zo'n thema is de evolutie van een geologie die zich oorspronkelijk ten dienste wil stellen van de landbouw en die wetenschappelijk geïnteresseerd is in de zwerfsteden van het Groningse ommeland, naar een geologie die wordt ingeschakeld en haar academische afzetmogelijkheden vindt in de petroleumprospectie en de mijnontginning. Ook de discussie over de theoretische en praktische geologie (en daarmee verbonden de bevoegdheidsverdeling tussen Delft en de universiteiten) komt duidelijk aan de orde in de bespreking van het rapport van de commissie-IJzerman (1913), maar wordt niet systematisch onderzocht. Verder besteedt de auteur m.i. te weinig aandacht aan de buitenlandse invloed op de Nederlandse geologie, die heel zeker aanwezig was, o.a. omdat Nederlandse geologen vaak een studieverblijf aan een buitenlandse (en in een bergachtig landschap gelegen) universiteit doorbrachten.

Het hier bijeengebrachte materiaal is echter voldoende interessant om de publikatie in haar huidige vorm te rechtvaardigen. De gedetailleerde weergave van de vele benoemingsdebatten biedt tal van wetenschapshistorici (en niet alleen de geologen) een leerzame kijk achter de schermen van de academische wereld, waar disciplines worden gevormd en discussies worden beslecht. Ook de relaties tussen de geologie en de andere disciplines, en haar pad door zuivere en toegepaste domeinen komen aan de orde. Hoewel het boek in zijn geheel door de boven aangehaalde omstandigheden de orde en visie van een monografie ontbeert, wordt de lezer ruimschoots vergoed onder de vorm van zinvolle en accurate informatie, die de geschiedschrijving van de geologie in Nederland zeker ten goede zal komen.

Geert Vanpaemel

J.C.M. van den Ende, *The Turn of the Tide: Computerization in Dutch Society, 1900-1965* (Delft: Delft University Press 1994) 266 pp., ill., f 63,60, ISBN 90-407-1005-8.

E. van Oost, *Nieuwe functies, nieuwe verschillen; genderprocessen in de constructie van de nieuwe automatiseringsfuncties 1955-1970* (Delft: Eburon 1994) 356 pp., ill., f 49,50, ISBN 90-5166-395-1.

D. de Wit, *The shaping of automation. A historical analysis of the interaction between technology and*

organization, 1950-1985 (Hilversum: Verloren 1994) 409 pp., ill. f 69,00, ISBN 90-6550-414-1.

In de laatste jaren is er veel literatuur over de geschiedenis van de automatisering verschenen. Waar het de geschiedenis van de automatisering in Engeland betreft, is de naam Martin Campbell-Kelly genoegzaam bekend. Voor het Duitse taalgebied moeten Bettina Heintz en Hartmut Petzold worden genoemd. Binnen Nederland is vooral de 'Werkgroep voor de geschiedenis van de Informatietechnologie in Nederland' actief. In 1994 verdedigden drie van de vier oprichters van deze werkgroep een proefschrift over het onderwerp. Het proefschrift van het vierde lid nadert voltooiing.

Van de drie dissertaties die nu verschenen zijn, is het werk waarop Jan van den Ende in Delft promoveerde het minst theoretisch en waarschijnlijk het meest geschikt als inleiding op de geschiedenis van de automatisering in Nederland. Na een algemeen overzicht van de rol in Nederland van computers en aanverwante technieken over de periode 1900-1965 te hebben gegeven, bestudeert de auteur vier gevallen van computerisering in meer detail. Het betreft hier het gebruik van de computer bij getijdenberekeningen voor de Zuiderzee- en Delta werken, de automatisering bij het Centraal Bureau voor Statistiek en twee gevallen van computerisering in de staalindustrie. Op overtuigende wijze laat de auteur zien hoe, zeker in het prille begin, de besluitvorming over het gebruik van computers in de onderscheidene organisaties zich nauwelijks laat verklaren door de mogelijkheden van de computer alleen. Minstens net zo belangrijk waren de vigerende opvattingen over bedrijfsvoering en de rol van de technologie daarbij.

Het proefschrift dat Ellen van Oost in Enschede verdedigde, vormt een aanvulling op Van den Endes boek. In haar studie onderzoekt zij hoe in de loop van de tijd de verschillende beroepen in de automatisering een geslachtsgebonden karakter verkregen. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog bestond er grote behoefte aan krachten die ponskaarten konden typen. Door overheid en bedrijfsleven werd dit werk als typisch vrouwenarbeid gezien. Een aantal grote firma's afficheerde het zelfs als de ideale 'overbrugging tussen school en huwelijk' voor de jonge vrouw. Voor de mannelijke werknemer werd dit werk als niet-aantrekkelijk gezien, omdat het geen carrière-perspectieven bood. Het percentage vrouwen in de vroege automatisering was zodoende tamelijk hoog. Wanneer de automatisering een grote vlucht neemt en er nieuwe beroepen als programmeur ontstaan, blijkt het aandeel van de vrouwen snel te dalen.

De vrouwen worden zelfs systematisch uitgesloten door de eis dat programmeurs een achtergrond in de wiskunde dienen te hebben. Vanaf de late jaren zestig is de automatisering in Nederland een typische mannenwereld. Aan de hand van een aantal sociologische modellen over de ontwikkeling van geslachtsgebondenheid van beroepen bestudeert Van Oost dit proces in detail. Aan bod komen onder andere de sociale constructie van het beroep van poststypiste alsook de automatisering van de Postcheque- en Girodienst. De verschillende deelstudies worden afgewisseld met interviews met vrouwen die in de periode 1955-1970 in de automatisering werkzaam geweest zijn.

Veel theoretischer van aard dan de vorige twee studies is de dissertatie waarop Dirk de Wit in Rotterdam promoveerde. Aan de hand van een raamwerk dat aan de sociologie van de techniek is ontleend, schetst De Wit de wisselwerking tussen technische en economische factoren die speelden op het bedrijfsniveau bij de ontwikkeling van de automatisering in Nederland. Ook hier wordt een aantal gevalstudies behandeld. Het resultaat is een zeer sterk sociologisch getinte studie in de traditie van Latour en De Wits promotor Bijker.

Voor wie in de geschiedenis van de automatisering is geïnteresseerd, bieden deze drie dissertaties een veelbelovend begin. Het ligt in de bedoeling dat deze studies het uitgangspunt vormen voor een integrerend project 'Geschiedenis van de Informatietechnologie in de twintigste eeuw'. Dit project vindt plaats onder auspiciën van de Commissie Historie Automatisering Nederland van het Nederlands Genootschap voor Informatica. De samenwerking binnen de 'Werkgroep voor de geschiedenis van de Informatietechnologie in Nederland' heeft zeker tot interessante studies geleid. Het wachten is nu nog op het proefschrift van het vierde lid van de werkgroep.

Eisso Atzema

H.K. Makkink, *Met hoofd, hart en handen ... De geschiedenis van het Middelbaar Technisch Onderwijs in Nederland* (Amsterdam: Buijten & Schippersheijn 1994) 150 pp., ill., f 35,00, ISBN 90-6064-841-2.

Het vastleggen van de geschiedenis van bepaalde vormen van onderwijs is in deze tijd van herstructurering van dit terrein zeker geen overbodige luxe. Aangezien het tijdschrift *Gewina* de geschie-

denis van de techniek tot zijn aandachtsgebieden reikt, ligt het voor de hand een bespreking te wijden aan een boek dat de geschiedenis van het onderwijs van die techniek tot onderwerp heeft. Het voorliggende boek gaat echter vooral in op de organisatie en structuur van dit onderwijs, waarbij de techniekgeschiedenis een zeer ondergeschikte plaats heeft.

Makkink heeft consciëntieus de ontwikkeling van het middelbaar technisch onderwijs (mto) beschreven vanaf de Nijverheidsonderwijswet van 1919 tot en met het verdwijnen van de mts'en als zelfstandige scholen als gevolg van de Sectorvorming en Vernieuwing van het Middelbaarberoeps-onderwijs (SVM) in de jaren negentig.

'Met hoofd, hart en handen' was het motto van het beroepsonderwijs dat in deze eeuw werd opgezet voor jongens – het technisch onderwijs – en voor meisjes – het huishoudonderwijs. Beide onderwijsvormen bestaan niet meer en zijn wat betreft het lager technisch- en huishoudonderwijs vervangen door de basisvorming, het algemeen vormend onderwijs voor alle leerlingen in de leeftijd van 12 tot 15 jaar. Door de invoering van de basisvorming is ook het vervolgonderwijs van structuur veranderd of gaat binnenkort veranderen.

In Makkink's boek, waarin de feiten goed op een rij zijn gezet, staan interessante opmerkingen die aanknopingspunten kunnen zijn voor een beschrijving van de positie die de techniek in Nederland innam en van de verandering in de waardering voor techniek en technisch onderwijs.

De jaren vijftig waren de gouden jaren voor het Uitgebreid Technisch Onderwijs, met de uts als opleiding voor het middenkader tussen lts en hts: de grote vraag naar theoretisch-technisch geschoolde vakmensen in de na-oorlogse periode van wederopbouw en groeiende industriële ontwikkeling liep samen met een actief overheidsbeleid, maar ook met een groeiende behoefte om 'door te leren' en zich daardoor een betere positie en inkomen te verwerven. De groei zette zich door in de jaren zestig waarin bovendien nieuwe opleidingen werden opgezet, aansluitend bij de veranderingen in de industrie, zoals 'processtechniek' en 'elektronica'.

Op basis van de Mammoetwet van 1968 werd het gehele voortgezet onderwijs geherstructureerd en in samenhang gebracht. Het uto werd Middelbaar Technisch Onderwijs (mto) dat aanvankelijk de wind niet mee had. Makkink noemt niet alleen onderwijskundige redenen – die er zeker waren –, maar ook maatschappelijke en politieke ontwikkelingen waardoor techniek niet meer 'het aureool van welzijn en welvaart' (p. 47) had zoals voordien. Dit beeld herstelde zich wel enigszins, maar de toekomst zal moeten uitwijzen in hoeverre de ingrijpende fusies en reorganisaties het technisch onderwijs hebben versterkt en gemaakt tot een aantrekkelijke studierichting voor de Nederlandse jeugd.

Annemarie de Knecht-van Eekelen